

FTAMP 17.07.21

<https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-4-ph3>¹Ж.Д. Дәдебаев , ²С.Б. Жусанбаева ,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹профессоры, ф. ф. д., ²доценті, ф. ф. к., Қазақстан, Алматы қ.,
 e-mail: institutabai@gmail.com, szhusanbaeva.saule@mail.ru

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАҒЫНАСЫ

Аңдатпа. Мақала Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының мәнін пайымдауға арналған. Мақалада мынадай мәселелер қарастырылады: Жүсіп Баласағұнның заманы; Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны жазылған мәдени орта; Жүсіп Баласағұн өмірінің дерек көздері; дастанының әлеуметтік мәні; дастандағы төрт ұғым, төрт қымбат қасиет: Әділет (әділ заң); Дәулет (құт, ырыс); Ақыл (парасат); Қанағат (ұстамдылық); дастанның тәрбиелік мәні; дастанның танымдық мәні; дастанның көркемдік-эстетикалық мәні; дүниенің өтпелілігі, баянсыздығы туралы ойлар; құтқа жеткізетін білім; білімнің өмірлік маңызы; мемлекет қызметшілерінің міндеттері мен әдебі; әміршінің кісілік қасиеттері; мемлекет қызметшілерінің өзара қатынас жасау тәртібі; Жүсіп Баласағұн – XI ғасырдағы түркі әлемінің теңдесі жоқ ойшыл ақыны, ақылы асқан дана тұлғасы. Бұл көнетүркі тілінде жазылған, түркі тектес халықтардың ортақ қазынасы. Көптеген зерттеушілер бұл поэманы саясат, мемлекет басқару, әскери іс жөніндегі философиялық трактат деп жүр. Шындығында да, бұл жалаң әдеби дүние емес. Бұл бүтін бір тарихи кезеңнің мінез құлқын бойына сіңірген, қоғамдық саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық этикалық, рухани қазынамыздың негізі, арқау боларлық дүние. Ондағы бүгінгі тілімізге, ой толғамымызға тәркіндес, етене жақын орамдарды көргенде, қазақ әдебиетінің солармен тікелей сабақтаса жалғасқан дидактикалық поэзия мен шешендік сөздердің, билердің орағытып, ой тастайтын кең тынысты толғамдарының дәстүрлі бірлігі «мен мұндалап» тұрады.

Түйін сөздер: құт, білік, білім, дастан, әділет, дәулет, ақыл, қанағат, мемлекет, қоғам, қызмет, әдеп, тәртіп.

¹Zh.D. Dadebaev, ²S.B. Zhusanbaeva,

¹Doctor of Sciences, Professor, ²Candidate of Philological Sciences, A/Professor
 of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakstan, Almaty,
 e-mail: institutabai@gmail.com, szhusanbaeva@mail.ru

Point and meaning of Yusuf Balasaguni's "Kutadgu bilig" poem

Abstract. This article is devoted to thinking on meaning of Yusuf Balasaguni's "Kutadgu bilig" poem. The article has reviews to some topics: Yusuf Balasaguni's epoch; cultural environment, in which Yusuf Balasaguni's "Kutadgu bilig" was written; sources of Yusuf Balasaguni's life and creativity; social importance of the poem; four concepts and four values, which formed the basis of the poem; justice (right laws), goodness, mind, restraint; an educative function of the dastan; artistic and aesthetic function of the dastan; thoughts about speediness of mundane life; grace knowledge; auspicious meaning of the knowledge; public officials' duties and comities; ruler's merit; rules concerning the relationship among the public officials; Yusuf Balasaguni is the Turkic world's distinguished poet and thinker. It is a common treasure of Turkic peoples written in the ancient language. Many researchers say this poem is a philosophical treatise on politics, government, and military affairs. In fact, this is not a literary world. It is the basis of the whole historical period, the basis of the social, political, social, cultural, ethical, spiritual treasures. The traditional unity of didactic poetry, slogans and slander, the dreams of the Kazakh literature in which the Kazakh literature is closely associated with it, is the "unity" of the traditional unity of modern Kazakh language.

Key words: Good, Knowledge, Poem, Justice, Mundane, Mind, Restraint, State, Society, Service, Comity, Rules.

¹Ж.Д. Дәдебаев, ²С.Б. Жусанбаева,

¹д. ф. н., профессор, ²к. ф. н. доцент

Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: institutabai@gmail.com, zhusanbaeva.saule@mail.ru

Суть и смысл поэмы Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание»

Аннотация. Статья посвящена осмыслению значения поэмы Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание». В статье рассмотрены следующие вопросы: эпоха Юсуфа Баласагунского; культурная среда, в которой написано «Благодатное знание» Юсуфа Баласагунского; источники жизни и творчества Юсуфа Баласагунского; социальное значение поэмы; четыре понятия и четыре ценности, послужившие основой поэмы: справедливость (твердый, правильный закон), добро, разум, сдержанность; воспитательное значение дастана; познавательное значение дастана; художественно-эстетическое значение дастана; мысли о скоротечности мирской жизни; благодатное знание; благодатное значение знания; обязанности и этикет государственных служащих; достоинство правителя; правила взаимоотношений государственных служащих; Юсуф Баласагунский – выдающийся поэт-мыслитель тюркского мира XI века. Это общее сокровище тюркских народов, написанное на древнем языке. Многие исследователи говорят, что это стихотворение представляет собой философский трактат о политике, правительстве и военных делах. На самом деле это не литературный мир. Это основа всего исторического периода, основа социальных, политических, социальных, культурных, этических, духовных ценностей. Традиционное единство дидактической поэзии, лозунгов и клеветы, мечты казахской литературы, с которой тесно связана казахская литература, – это «единство» традиционного единства современного казахского языка.

Ключевые слова: благо, знание, умение, поэма, справедливость, мирское, разум, сдержанность, государство, общество, служба, этикет, правила.

Кіріспе

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының мәні мен мағынасы – өзекті ғылыми мәселе. Дастанның мәні мен мағынасын пайымдау, іс жүзінде пайдалану – қазіргі қоғамның әр мүшесі үшін пайдалы. Мемлекеттік басқару ісінде Жүсіп Баласағұн дастанында негізделген құтты білік өлшемдері – мәні мен мағынасы аса бай интеллектуалдық құндылықтар. Оларды білу, түсіну, пайымдау және іс жүзінде қолдану жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің құтын асырады.

Мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының мәні мен мағынасын бүгінгі күн сұраныстары тұрғысынан жаңаша пайымдау мақсаты қойылды. Мақсат аясында дастанның мәні мен мағынасын танудың, оның өзегіндегі құтқа жеткізетін құндылықтарды тұтынушылардың пайдалануына қолайлы нақты қағидалар түрінде түзудің методологиялық негізін жасау көзделді.

Мақаланың зерттеу нысаны – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны. Зерттеу пәні – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының мәні мен мағынасы.

Мақалада пәнаралық зерттеудің методологиялық ұстанымдары басшылыққа алынды. Зерттеуде ұсынылған ойлар, пікірлер нақты

талдаулар мен жинақтаулардың дәлелдеулер мен дәйектеулердің нәтижесінде негізделген.

Түркі қағанаты (ҮІ-ІХ ғғ.) тарихында түркі халқының тағдыр-талайындағы қилы кезеңдердің шындығы көрініс тапты. ҮІ ғасырда Бұмын (Түмен) ханның хандығы Алтай тауынан үйсіндердің ежелгі атамекеніне дейінгі кеңістікті тұтас қамтыды. Бұмын ханның інісі Ыстымы Батыс түркі елінде билік құрып, ордасын Таласта көтерді. Ол Батыс түркі Қағанатының қанатын қазіргі Орталық Қазақстан, Хорезм, Оңтүстік Қазақстан, Жетісу аумағына дейін кеңейтті, Солтүстік Кавказды алып, атының басын Византияға тіреп тоқтаған еді. Ыстымы дүниеден өткен соң, оның бір ұлы Қарашора Іле мен Талас аралығында, екінші ұлы Түркісан Еділ мен Жайық бойында билік құрды. Халық өзінің ерлік рухын, мемлекеттік тәуелсіздік жолындағы қаһармандық жорықтары мен даналық ойларын қара тасқа қашап жазып, келер ұрпақтарына аманат етіп қалдырды.

Айнала қоршаған жат жұрт Түркі қағанатының екіге бөлінуіне, ішкі ынтымағы мен бірлігінің бұзылуына қол жеткізді. Түркі қағанаты құлады, бірақ артында өшпейтұғын, өлмейтұғын сөз қалдырды. Ежелгі түркілердің қара тасқа қашап жазған ерлік тарихы мен даналық ойлары он ғасыр бойы орнынан тапжылмай, тік тұрған қалпында біздің заманымызға жетті. Көне түркі

жазба ескерткіштері адамзаттың арымас, азбас рухани құндылығына айналды.

IX ғасырдың бірінші жартысында (840 ж.) Батыс және Шығыс Түркі қағанаттарының орнында Қарахандар мемлекеті құрылды. Хан ордасын Таразда тұрғызған Әулиеата Қараханның ерлік істері мен даналығы ұрпақтан ұрпаққа аңыз болып жетті.

Қарахандар мемлекеті де қилы кезеңдерден өтті, X ғасырдың ортасында ислам дінін қабылдады, мәдениеті өсті, өнері өркендеді, ғылымы мен білімі дамыды, небір аласапыраннан аман шықты, ақырында XIII ғасырдың басында (1212 ж.) ол да ішкі-сыртқы күштердің қақтығысынан құлады. Қарахандар мемлекетінің де артында ешуақытта өлмейтін, өшпейтін асыл сөз қалды. Сол асыл сөздің бір үлгісі – Жүсіп Баласағұн жазып қалдырған «Құтты білік».

Жүсіп Баласағұн – XI ғасырдағы түркі әлемінің теңдесі жоқ ойшыл ақыны, ақылы асқан дана тұлғасы. Ол 1015 (1016) жылы Шу бойында, Баласағұн қаласында дүниеге келген (Орынбеков, 2001: 112; Сүйіншәлиев, 2006: 100). «Құтты білік», Жүсіп Баласағұнның дастан мәтінінде көрсеткен мәліметі бойынша, 1069-1070 жылдары он сегіз айда (6623-6624-бәйіттер) жазылып біткен (Айдаров, 1971: 17).

Жүсіп Баласағұн, өзінің айтуына қарағанда, бір Аллаға қараған, сақи, өнерімен өнген, ақылымен құрмет көрген, түп-тегінен қызыл тілдің шешені, білікті, адал, таза, мейірлі жан болған (Баласағұн, 2007: 59).

Қазіргі заман ғалымдары Чанг Уай-Фаң, Агапова Е., Луан В. ақпараттық мәдениеттің әлеуметтік (Chang Yi-Fang, 2017), когнитивтік (Агарова, 2018; Luан, 2018) мәселелері бүгінгі ғылым үшін де маңызды екеніне назар аударды және олар бұл бағытта елеулі зерттеулер жүргізуде. Березова Ж. (Béřešová, 2018), Жонатан К. (Jonathan, 2011) бұл мәселені әдебиет пен тіл білімінің теориясымен байланысты парықтады. Қоғам үшін мәдени, әлеуметтік, танымдық, тағылымдық мәні мен маңызы зор ақпаратты қабылдау, түсіну, пайымдау, игілікке айналдыру Жүсіп Баласағұн заманында қандай қиын болса, бүгін де оңай емес. Мұндай құндылықтарды қабыл алып, халық игілігіне пайдалану қоғамдық сананың, қоғамның ақыл-ойының, әлеуметтік ахуалының жеткілікті дамыған биік деңгейінде жүзеге асуы мүмкін. «Құтты білік» авторы өз шығармасының қоғамдық, әлеуметтік мәні мен мағынасын танудың өмірлік маңызының

қаншалықты зор екенін айта отырып, оның қадіріне тек білімділер ғана жететінін ескертеді.

Тәжірибе

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанын көрнекті ғалым, ақын һәм аудармашы, филология ғылымдарының докторы, профессор Асқар Құрмашұлы Егеубаев қазіргі қазақ тіліне аударды (Баласағұн, 1986; Баласағұн, 2007; Kafesoğlu, 1980). А.Қ. Егеубаев «Құтты білік» дастанын түркі әлемінің ұлы мұрасы ретінде бағалап, оның авторы туралы: «Жүсіп Хас Қажыб 1010-1015 жылдар шамасында Шудың бойында, Талас даласында Баласағұн шаһарында дүниеге келген» (Баласағұн, 2007: 9), – деп жазды. Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы оның өз заманында хатталған дерек көздері жоққа жуық, бүгінде ғалымдар тілге тиек етіп жүрген мәліметтер ғұлама ақынның «Құтты білік» дастанында өзі баян еткен жайларға негізделеді, сонымен қатар түрлі болжамдар да ұшырасады. Жүсіп Баласағұнның өмірі, туған жері, өскен ортасы туралы А.Қ. Егеубаев ойларының ғылыми дәйегі мен дәлелі берік, негізі мықты. Жүсіп Баласағұн Тараз өлкесінде Шудың бойында, Талас даласында Баласағұн шаһарында дүниеге келді.

Баласағұн Қарахандар мемлекетінің Тараз бен Қашқардың ортасындағы бас қаласы еді, автор оны Күз-Орда деп те атайды (57-бәйіт). XI ғасырда Баласағұнда ғылым мен білім, ислам мәдениеті кең қанат жайды, қала өлкедегі аса ірі ғылыми, мәдени, саяси және экономикалық орталыққа айналды. Түркі мәдениетінің, түркі тілінің дамуындағы жетістіктеріне К. Броккельман зор маңыз берді (Brockelmann, 1954).

Жүсіп Баласағұн түркі тілінің түп тамырын, салаларын, сөздік құрамын, көркемдік-бейнелеу құралдарын, олардың көркемдік-эстетикалық, танымдық, тәрбиелік мәнін терең білді. Әмудариядан Қашқарға дейінгі елдің тарихы, мәдениеті, әдеби мен әдеті, дүниетанымы, діні мен ділі, ақыл-ой байлығы, сөз өнері бойынша мол білім алды. Ол Шын, Машын (қытай, парсы, араб) елдерінің тілдерін және ол тілдерде жазылған еңбектерді оқып, үйренді. Ғылым мен білім жолындағы ізденістері мен еңбегінің нәтижесінде Шығыс халықтарының әдебиеті, мәдениеті, тарихы, этнографиясы, философиясы, сондай-ақ құзмология, геометрия, математика, жаратылыстану сияқты ғылым пәндерінің асқан білгірі, араб, парсы фольклоры мен поэзиясының теңдесі жоқ шебері болып шықты.

Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы оның өз заманынан, өз заманына жақын кезеңдерден қалған ғылыми дерек көздері жоққа тән. Данышпан ақынның өмірі туралы ой айтқан зерттеушілер оның өз дастанында баяндалған мәліметтерге сүйенеді. Бірақ бұл мәліметтер марадымсыз, ақынның ғылыми өмірбаянын жазуға жеткіліксіз. Онда ақын «Құтты білік» дастанын жазарда 40 жастан асып, 50 жасқа келгенін, бұрын қарғадай қап-қара болса, енді қудай аппақ, бұрын бойы оқтай түзу болса, енді иілген садақтай екенін жазады (364-365-бәйіттер).

Дастанның соңғы үш бөлімінде автор өзінің өткен жастығы мен қартайған шағы туралы ойларын, өмірдің өтпелілігін, дос тұтқандарының достыққа тұрақсыздығын толғайды, өзінің өмірден көргендері мен білгендерінен түйгендерін өзіне арналған ақыл-кеңес, насихат үлгісінде ұсынады.

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанын Баласағұнда бастап, он сегіз ай жазып, елу төрт жасында Қашқарда аяқтайды, біткен еңбегін Қарахандар мемлекетінің 1056-1103 жылдардағы қағаны Табғаш Бұғра Қарахан Әбу Әли Хасан ибн Сүлеймен Арыслан Қараханға (Бартольд, 1968:420; Кононов,1970: 6; Кононов,1983: 501; Кляшторный, 1970: 83) сыйға тартады. Қаған Жүсіп Баласағұнның еңбегін лайықты бағалап, оған «Хас Қажыб» деген лауазымды атақ берген. Осыдан былай Жүсіп Баласағұн Қарахандар мемлекетінде Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн аталған. Бұл лақап ат емес, ақыл-ой кемелдігіне, даналық білімге сай аса биік лауазымды атақ еді.

Жүсіп Баласағұн аса білімді, заманының шам-шырағы іспетті ғұлама адам болған. Оның «Құтты білігі» – әл-Фараби ілімінің негізін дамытқан, заманының теңдесі жоқ даналық кітабы. Мамандардың ғылыми болжамдарына қарағанда, Жүсіп Баласағұн жас кезінде Ибн Синаның жолын қуған, оның ілімінен үйренген (Тенишев, 1970: 24).

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында дүние данышпандарының сөздерінің мәйегін сүзіп, ақындық танымының айдынына алып шығады, інжу-маржанның мінсіз тізбегіндей даналық ойлардың жүйесін түзеді. Кітап сөзі жақсылық жолына қадам басқан адамды қолынан демейтін, оның көзін ашатын, екі дүние ісін бірдей оңдасатын қуат-қасиетімен құнды. Бірақ мұндай қуат-қасиеттің құнын біліктілер ғана білмек. Автордың мақсаты – кітапты оқып, ондағы даналық ойларды көңіліне тоқыған және

өзі мен өзгелердің игілігіне пайдаланған адамға құт дарыту, оны бақытқа жеткізу.

Автор «Құтты білік» кітабының маңызы мен мәнін өз заманы өте жоғары бағалағаны туралы мәлімет береді. Олардың жалпы сипаты мынадай:

– кітаптың даңқы төрткүл дүниеге жайылды;

– кітап әр тілде әрқалай аталғанмен, адамзат тілдерінің бәріндеуғынықты және қарапайым халық пен ел басқарған патшаларға бірдей пайдалы;

– Машынның ғұламалары мен даналары бір ауыздан Шығыс әлемінде,

Түркістан мемлекеттерінде бұғрахан тілінде түркі сөзімен жазылған бұл кітаптан жақсы кітапты ешкім жазбағанын айтты;

– кітап қандай елдің қандай падишахының, қандай ғұламасының қолына түссе, сол елдің даналары мен ғұламаларының бәрі оны сөз жақсысы деп білді;

– Шын мен Машынның, Иран мен Туранның, әлемнің баршағалымдары мен даналары, әкімдері мен хакімдері бұл кітапты өздерінің баға жетпес асыл байлығы қатарында бағалап, көздерінің қарашығындай сақтады, надандарға бермей, ұрпақтарына аманат етіп, мұраға қалдырды;

– бұл кітапты қолына алып, көңіл көзімен оқыған адам оның пайдасынекі дүниеде бірдей көреді;

– кітап қадірін көкірек көзі ашық білімді біледі т.б.

Жүсіп Баласағұн өз кітабын әлем елдерінің даналары, білімпаздары, хандары мен патшалары жарығы жер-жиһанға түскендей ұлық аттармен атағанын жазып қалдырған. Мысалы, оны Шын елінің жұрты «Адабул мүлік» деп, машындықтар «Анисул мамолик» деп, ирандықтар «Шахнама» деп атады. Тұрандықтар автордың қойған атын қабылдады («Құтты білік»).

Талдаулар мен нәтижелер

«Құтты білік» дастаны, автордың өзі көрсеткендей, төрт ұғым, төрт қымбат қасиеттің сұхбаты түрінде жазылған: Әділет (әділ заң); Дәулет (құт, ырыс); Ақыл (парасат); Қанағат (ұстамдылық) (Баласағұн, 2007: 60; Brockelmann, 1954; Иванов, 1983:521-522; Егеубаев, 1998:334; Келімбетов, 1991:161). Дастанда осы қасиеттердің әрқайсысына сипаттама беріледі, ол қасиеттердің әрқайсысы тиісті лауазымды

тұлға түрінде дараланады: Күнтуды – Әділет; Айтолды – Дәулет; Өгделміш – Ақыл; Оғдұрмыш – Қанағат. Дастанның мәні мен мағынасы осы аталған лауазымды тұлғалардың мемлекеттік маңызы бар рухани асыл құндылықтар туралы бір-бірімен кеңесуі, әңгімелесуі, тілдесуі арқылы ашылады.

Әділет, әділдік туралы ақын былай дейді:

Әділдіктің заты – тұнған кісілік (865-бәйіт).

Дәулеттің келетінін, кетіп те қалатынын айта отырып, оған сенбеуді ескертеді, дәулеттің келуіне, келген соң кетпеуіне негіз болатын ізгі қасиеттерді ардақтайды:

Үшпай Дәулет, қонса алаңсыз түгелдей,
Мәңгі жайнар күн көзі де түнермей (696-бәйіт).

Дастанда ақыл туралы да даналық сөздердің қоры мол.

Ақыл – шырақ, кара түнді ашатын,
Білім – жарық, нұрын саған шашатын (288-бәйіт), -

дейді ақын. Ақыл туралы көл-көсір даналық сөздің бір тамшысының өзіне осындай терең мән береді.

Автор Қанағат жайын да жеткілікті толғаған. Оның негізі ақылменен іс қылып, нәпсіге ермеу туралы оймен ашылады:

Күллі ісіңді ақылменен атқарып,
Нәпсіге ермей, жаныңды ояу сақтағын (5196-бәйіт).

Дастанның басты кейіпкерлерінің лауазымдары нақты көрсетілген. Нақты көрсетілген лауазымдардың атауында шарттылық, символикалық мағына бар. Ақын өзі суреттеп отырған нақты шындық құбылыстарға шартты, астарлы, символикалық мағына дарытады, ал шартты, астарлы, символикалық түрде суреттеп отырған құбылыстарға нақты, реалды мән береді. Өмір құбылыстарын нақтылық пен шарттылық шегінде суреттеу дастанның көркемдік-эстетикалық табиғатының айрықша ажарын ашқан.

Кітап авторы адамзат, қоғам, мемлекет үшін өмірлік маңызы зор, кісінің, мемлекет қызметшісінің ойы мен бойына құт болып даритын білікті бірнеше салаға бөліп баяндайды: адам баласының қадір-қасиеті; тіл өнерінің қадір-қасиеті; бекке лайықты қасиеттер; уәзірге лайықты қасиеттер, қолбасыға лайықты

қасиеттер; хас қажыбқа лайықты қасиеттер, елшіге лайықты қасиеттер; қазынашылыққа лайықты қасиеттер; шежіреші-хатшылыққа лайықты қасиеттер; аспазшылыққа лайықты қасиеттер т.б. Осы қасиеттер жүйесінде түрлі тәртіптер, әдеп мен міндет өлшемдері көрсетіледі: бектерге қызмет істеу тәртіптері; бектің сарай қызметшілерімен қарым-қатынас тәртіптері; бұқара халықпен қатынас тәртіптері; әулиелермен қатынас тәртіптері; ғалымдармен қатынас тәртіптері; ақындармен қатынас тәртіптері; диқандармен қатысу тәртіптері; са-тушылармен қатысу тәртіптері; малшылармен қатысу тәртіптері; қолөнершілермен қатысу тәртіптері; кедей, пақырлармен қатысу жайы; қоластындағы қызметшілерді ұстау жайы т.б.

Дастанда құтты білік әділет пен ақыл бірлік тапқанда ғана құтайтыны туралы даналық ойлардың өзегі бар. Бақ-дәулет, дүние байлығы қанша қызықты болғанмен, әділет пен ақылдан тыс құтты бола алмайды. Адамның, мемлекет қызметшісінің, бектің, әміршінің адам ретіндегі кісілік қасиеті оның әділеттілігі мен ақылының кемелдігінде. Автор адам баласының қадір-қасиеттері, әдеп-тәртіп өлшемдері, лауазымдық білік сипаттамалары өзінің туған елінің, өз қоғамының, түркі қағандығының игілігіне айналуын көздеді. Сөйте тұра ол дүниедегі мемлекеттердің, қоғамның қандайы үшін де маңызды, жалпыадамзаттық мәні зор рухани құндылықтардың жүйесін қалыптастырды.

Адам баласының қадір-қасиеті біліммен, ақылмен ашылатыны туралы ойларының бірінде Хас Қажыб балай дейді:

Білік берді – адам бүгін жетілді,
Ақыл берді – талай түйін шешілді.

Кімге хұда берсе білім, ақылды,
Қолы жетіп, алар ол мол асылды! (150-151-бәйіттер).

Ақыл мен білім, білік беріледі. Ақыл, білім, білік берілген адамға үлкен игілік берілген болады. Ақын осы сөзінің негізін халық даналығынан қалған мына бір сөзбен бекіткенді оң көреді:

«Ақыл қайда болса, ұлылық толады,
Білім кімде болса, сол білікті болады.

Ақылды ұғар, білімділер біледі,
Түгел болар білімді, есті тілегі» (154-155-бәйіттер).

«Құтты білік» авторының білім, білік, ақыл туралы ойлары халықтың дәстүрлі дүние-

танымына негізделген, оның қайнар көзі Құран аяттарында.

«Құтты білік» – адамзаттың бәріне игілікті, асыл рухани құндылық. *Тіліңді бақ, басың аман болады, Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады* (175-бәйіт), – деген сөздің маңызы да, мәні де зор әрі үлкенге де, кішіге де түсінікті. Ол тақта отырған бек үшін де, қатардағы қызметші үшін де, қарапайым бұқара үшін де ғибратты. Тілдің кісі қадірін арттырып, басына бақ қондыратыны да, кісіні қор қылып, басын жұтатыны да рас.

Біліп сөйле, сөзінде сөл, өң болсын,
Сөзің түпсіз қараңғыға көз болсын! (178-бәйіт), -

дегенде, ақын сөздің құт беретін қуатын ашады. Алдыңғы бәйіттерде ескерту, сақтандыру сарыны болса, мына бәйітте ақын сөз иесіне ақыл-кеңес береді, өсиет айтады. Біліп сөйлеу туралы талаптың өзінде терең мән бары анық. Сөздің өзі білімнен шығуы шарт. Білімдіден шыққан сөздің жөні бөлек. Бірақ сөздің бәрінің білімнен, білімдіден шығуы қиын. Білімсіздерде де тіл бар, олар сөз білімдіден шықсын деп үнсіз қалмайды. Сөзде сөздің болуы, сөзде өңнің болуы, сөздің түпсіз қараңғыға көз болуы туралы талаптың да өмірлік маңызы бар. Бірақ оның мәнісін де тек ақылы бар, білімі бар, білікті жандар түсінеді. Алайда ақынның айтып отырған ақылы, өсиеті жан біткеннің бәріне ортақ. Білімсіздің білуі шарт, білімдінің білген үстіне біле беруі қажет екенінде сөз болмаса керек. Алайда кітап көкірек көзі ашық, білімді адамдарға арналған. Автордың ойынша, бұл кітапты білімді ғана түсініп, одан өз өмірі үшін игілікті құт алады.

Профессор Х.Ж. Сүйіншәлиев «Құтты білік» дастанын «әңгіме-аңыз ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, ғибрат» санайды. «Жүсіптің дастаны саяси және ғибрат-өсиет-ақыл айту түріндегі трактат, адамгершілікке үндейтін, тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық туынды» (Сүйіншәлиев, 2006: 106), – деп біледі.

«Құтты білік» – адамзаттың бәріне игілікті, асыл рухани құндылық. *«Тіліңді бақ, басың аман болады, Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады»* (175-бәйіт), – деген сөздің маңызы да, мәні де зор әрі үлкенге де, кішіге де түсінікті. Ол тақта отырған бек үшін де, қатардағы қызметші үшін де, қарапайым бұқара үшін де ғибратты. Тілдің кісі қадірін арттырып, басына бақ қондыратыны да, кісіні қор қылып, басын жұтатыны да рас.

Жүсіп Баласағұн тілдің жақсы жағын мадақтаудағы, жаман жаған даттаудағы мақсатын анық айтады: *«Мұным – сөздің сырын ұқсын дегенім»*

(184-бәйіт). Ақын адам баласы үшін сөздің сырын ұғудың, тілдің қасиетін танудың өмірлік маңызы аса зор екені туралы құнды қағидалар жүйесін ұсынады. «Құтты білік» жүйесінде сөздің сырын ұғу кісінің ақылы мен білігіне тәуелді. Біліп айтқан сөзіне қарай кісі білікті деп саналғанда, біліксіз айтқан сөзіне қарай кісі басынан айырылады. Ердің кемісі ақылмен оңалады, елдің бұлғаны біліммен оңалады. Ақыл мен білім бір адамның бойынан табылар болса, ізгілік пен жақсы қылық та сонда болмақ. Кісі кемел қасиетке осылай ие болады. Кісінің жақсы атын оның ізгілігі мен жақсы қылығы, жақсы ісі шығарады. Кісінің өзі өлсе де, оның артында қалдырған жақсы атағы, жақсы сөзі, жақсы ісі өлмейді.

Жүсіп Баласағұн: «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз, кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз» (270-бәйіт), – дейді. Олай болатыны – кісі тілімен сөзіне өң береді, жақсы сөзімен өңіне нұр береді. Осы ойлардың өзегі мына жолдарда көрініс табады:

Ақыл қолдап, біліммен ер жетілер,
Екеуімен қадірі артып, бекінер (288-бәйіт).

Ақыл мен білімнің адам өміріндегі маңызы мен мәні туралы қағидалар адам мен малдың айырмасы ақылда екендігі туралы ұғымға ұласады. Ақылды адамның ісі баянды, құлқы тура. Ол аярды жолатпайды, сөйлесе, тілінен бал тамады, іс істесе, қиюын табады, ұшқанды ұстайды, қашқанға қуып жетеді, бәрін біледі, білген үстіне біле бергісі келеді. Оның бар ісі – оң, әділ. Ақылы шырақтай жанып, білімі жарық, нұр шашқан адам дана да, батыр да болады.

Ақылдың тірі екендігі, ақылсыз жанның бір өлік екендігі туралы ойда да терең мән бар. Адамның малдан айырмасы ақылында екендігі туралы даналық сөз адамзат үшін әрқашан маңызды болып қала береді.

Жүсіп Баласағұн:

Күмісті іске тұтсаң, бітіп қалады,
Сөзімді іске тұтсаң, күміс табады (189-бәйіт), -

дейді. Енді бірде:

Білім – байлық, азаймас һәм жоғалмас,
Ұры-қары қол жеткізіп ала алмас (313-бәйіт), -

деп ой түйеді.

Ақын күміс пен сөзді іске тұтқанда, қайсысының қандай нәтиже беретінін көрнекті

түрде көрсетеді. Бұл жерде *сөз* ұғымының мәнісі *ақыл, білім, білік* дегенді білдіреді. Іске тұтқанда, күмістің бітіп қалатыны, білімнің күміс табатыны туралы ой – тіршілікте сан қайтара қайталанған іс-тәжірибе негізінде қорытындыға, тұжырымға, қағидаға айналған танымдық құндылық. Білімнің азаймас, жоғалмас байлық екені, оған ұры-қары қол жеткізе алмайтыны – бұлар да халықтың ілкіден келе жатқан даналық сөздері. Ақынның құтты білік туралы ілімінің негізін халықтың дәстүрлі дүниетанымы мен мәдениетінің осындай рухани құндылықтары түзеді.

Халық тілі жаман, жаман деуге әзір,
Кісі құлқы тар, етінді жеуге әзір (194-бәйіт), –

бәйігінде іргелі ой жүйесі жатыр. Көпке топырақ шашуға болмайды. Көп үшін әлдебір нәрсені немесе әлдебіреуді *жақсы* не *жаман* деу қиын емес. Көптің қолайына не жағатынын алдынала дәл айту қиын. Сондықтан көптің аузына қақпақ болу ешкімнің қолынан кемеяді. *Кісі құлқының* тар екені туралы ойдың мәні де терең. *Кісі құлқының тар* не кең болуы да ақылға, білімге, білікке тәуелді. Қай заманда, қай елде де ақылы, білімі, білігі шектеулі кісінің құлқы кең болған емес. Жүсіп Баласағұнның кісі құлқы тар болғанда, одан нені күтуге болатыны туралы сөзінде бүкіл адамзат үшін ескерту болатын ой жатыр.

Мына бәйіттерде *білім, білімді, білімсіз, ақылды, ақылсыз* ұғымдарының мәнісін ақын өз заманының шындықтары негізінде сыншыл таным тұрғысынан пайымдайды:

Білімді аз, білімсіздер қаптаған,
Ақылсыз көп ақылдыны таптаған.

Білімсіздер білімдіге жау болды,
Надандардың аңсағаны дау болды.

Кісіден кісі айырмасы – парқы көп,
Айтсам, білім – бұл парықтың нарқы дөп.

Бұл сөзімді білімдіге арнадым,
Білімсіздің тілін ұға алмадым (199-202-бәйіттер).

Білімдінің аздығы, білімсіздердің қаптап жүруі, ақылсыздардың көптігі, ақылдыларды таптап жүруі – Жүсіп Баласағұн заманының, Жүсіп Баласағұнның өзі өмір сүріп отырған кезеңнің, қоғамның шындығы. Ақын өз қоғамының құлқын сыншылдықпен суреттеумен қатар, оған өзі ұсынып отырған құтты білік тұрғысынан сын

айтады. Білімдінің аздығы, білімсіздердің қаптап жүруі, ақылсыздардың көптігі, ақылдыларды таптап жүруі Жүсіп Баласағұн заманында ғана емес, одан бұрын да, кейін де болған, бар. Қоғамның, тұтас елдің білімі мен білігін, ақыл-ой қуатын жетілдіру – мемлекеттің, мемлекет билігін ұстап отырған бектің басты міндеті. Бұл міндетті орындау мемлекет билігін ұстаушы бектің және оның Хас Қажыбының кісілік қасиеттерінің кемелдігіне тәуелді. Елдің білімі мен білігін, ақыл-ой қуатын жетілдіру ісін білімсізге тапсыру – ел билігін ұстаушы бектің қателігі. Мұндай қателік білімдінің аз болып, білімсіздердің қаптап жүруіне, ақылсыздардың көп болып ақылдыларды таптап жүруіне алып келмек. Жүсіп Баласағұнның Хас Қажып міндеттерін, оның қасиеттерін толық қамтып суреттеуі білімсіздер мен ақылсыздардың қатерінен сақтандырады. Елінің, қоғамының білік табу жолын көрсетіп, елдің, елдің өсер өркенінің интеллектуалдық деңгейінің құтты, игілікті болуынан үміт етеді.

Білімдінің білімсіздердің тілін ұғуы мүмкін емес. Хас Қажыб та білімсіздердің тілін ұға алмаған. Екінші жағынан, білімдінің тілін білімсіздер де ұқпаған. Ақын білімсіздердің, ақылсыздардың, надандардың құлқын ашып көрсете отырып, жұрттың білім алуға, ақыл табуға деген талабын оятуды көздейді, өз заманының, келер заман адамдарының ақыл-ойын, санасын байытуды мақсат етеді.

Хас Қажыб «Құтты білік» дастанының бастапқы бөлімдерінің бірінде кісі ізгілері айтқан ақиқат сөзге назар аударады:

Тыңда, кісі ізгілері не деді:
«Жүрген тынып, туған ақыр өледі!» (233-бәйіт).

Жүргеннің түбінде бір тыным табатыны, тұмақ барда өлмектің де бары хақ. Ақын хақтың сөзін айтып қана қоймай, осындағы әр ойдың мәнісін ашып, оның басқа шектес ойлармен қатынасынан туатын мағынасын анықтайды. Ойының жүйесін бекіте түсу үшін, көпті көрген ақсақалдың:

«Құтты кісі, «Құттымын!» – деп лепірме,
Даңқты кісі, даңқынды айтып есірме.

Бір орында Су, Сөз, Дәулет тұрмайды,
Жиһангерлер жүре бермей тынбайды...»
(668-669-бәйіттер) –

деген нақыл сөзін еске алады.

Кісіге құттың даруы – үлкен игілік. Құттың қызуы болады. Оны біреу көтереді, біреу көтере алмайды. Құттың қызуын көтере алмаған кісі асып-тасиды, лепіреді. Құтты осындай асып-тасу, лепірмелік үркітеді. Ондай бойда құт тұрақтап қала алмайды. Су мен сөзді бір орында ұстап тұру мүмкін болмайтыны сияқты, дәулетті бір орында ұстап тұру да қиын. Ақылды кісі соның жолын іздейді.

«Құтты білік» кітабында мынадай жолдар бар:

Өзеурейсің: «Менікі, – деп, – менікі!»
Неге айтасың? Қане, несі сенікі? (5183-бәйіт).

Дүниедегі мал-мүлікті, үй-жайды, киім-кешекті, құрал-жабдық, жер-суды, алтын-күміс асыл тастарды иеленген, «дүниеге бой алдырған» адамның «менікі» деп өзеуремей өтуі қиын. Соған орай Жүсіп Баласағұн осы сөзінің мәнісін ашып, былай деді:

Жаралғанның бірісің, «Мен!» демегін,
«Мен!» десең, жан орны дегін денені... (5413-бәйіт).

Адам баласының *мен, менікі*деуінің бұрыстығын ақын нақты суреттер арқылы дәлелдейді. Сол суреттер адамның *мен-мен* деп өзеурейтіні *жан орны, жанның мекені* екенін көрсетеді. *Жанның орны* дегеніміз – *тән*. *Жан* орнын тастап кеткенде, *тән* топыраққа айналады. Тәні топырақ жамыларда адам дүние байлығынан екі кез кебін ғана алып кетеді, өмір бойы жинаған, сақтаған мал-мүлкі, үй-жайы, киім-кешегі, құрал-жабдықтары, жер-суы, алтын-күміс асыл тастары артында қалады. Адам баласы білетін, біле тұра ескермейтін, ескергісі келмейтін осы шындықтың негізінде ақын даналық ой түйеді.

Қорытынды

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында адамның өмір, дүние, тіршілік туралы құтты білім жүйесіндегі ұғымдардың мәнін халықтың дәстүрлі дүниетанымының құндылықтарына сай құнды қағида деңгейінде ашады. Онда бүкіл дүние даналарының асыл ойлары өлең өнерінің өрнегінде інжу-маржандай жайнайды. Кітап сөзі буыны бекімеген жандарды қолдан демеп, көрмес кісілердің көзін ашарлық қасиетімен бағалы. Ақын шағармасының көркемдік әлемінде түркі дүниесі үшін ғана емес, бүкіл адамзат үшін маңызды қағидалардың тұтасқан жүйесі түзілген.

«Құтты білік» дастанында баяндалған өзекті мәселелердің жүйесін бойлай отырып, автордың білімінің байлығына, дүниетанымының тереңдігіне көз жеткізуге болады. Дастан, негізінен, мемлекеттік басқару өнері, мемлекет басшысының, оның бас қызметкерлері мен басқа қызметшілерінің біліктері, кісілік келбеттері туралы. Бұл тақырыптар және олардың өзегінде өрілген идеялар бір дастан үшін аз жүк емес, оның үстіне мазмұн мен пішіннің мінсіз келісімі қосылғанда, «Құтты білік» дастанының ешқашанда ескірмес, аз-бас қадірі мен қасиеті жарқырап ашылады. Екіншіден, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанын мемлекеттік басқару өнері, мемлекет басшысының, оның бас қызметкерлері мен басқа қызметшілерінің біліктері, кісілік келбеттері, өзара қарым-қатынас мәдениеті туралы деп қана қою жеткіліксіз. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны – мемлекеттік басқару өнері, мемлекет басшысының, оның бас қызметкерлері мен басқа қызметшілерінің біліктері, кісілік келбеттері туралы XI ғасырдағы түркі әдебиетінің ұлы ескерткіші болумен қатар теңдесі жоқ танымдық, философиялық туынды, адамзат туралы, адамзат өмірінің мәні туралы телегей ойлардың тереңінен шымырлап шыққан шынайы даналық шығарма. Онда адамзат баласының адамшылығы ақылында, білімі мен білігінде болатыны даналық ойлар түрінде өрнектеледі.

Ақын жастық шағының көшкен бұлттай, өмірінің ескен желдей ағып өте шыққанына, балалық, жастық, жігіттік дәуренін босқа өткізгеніне өкініш білдіреді. Хұсырау мен Қайсар немесе Шаддат болып бақ өсірсе де, Ескендір құсап жер-жаһанды жаулап алса да, Рүстемдей қайратты болса да, Исадай көкке көтерілсе де, Нұрширвандай әділетті болса да, Һараондай бар дүниенің қазына-байлығын жинаса да алда бір өлім барын, дүниеге жалаң аяқ, жалаңаш келгенін, кеткенде жалаң аяқ, жалаңаш кететінін, денесінің жер қойнына түсетінін, мына дүниеден өзімен бірге бар болғаны екі құлаш бөз (1238-бәйіт) алып кететінін айтып, өмірдің өтпелілігі туралы ойланады, өзгелерді де ойландырады. Ой түйінін мына үлгіде ұсынады:

Өтер жалған, ештеңе жоқ көшпейтін,
Жақсылық қыл, өзің кетсең өшпейтін! (5254-бәйіт).

Жалғанның өтері анық. Дүниеде көшпейтін ештеңе жоғы да рас. Ал адамның өзі кетсе де, дүниеде жасаған жақсылық ісі өшпейтіні, сондықтан да адам баласының өз өмірінде жақсылық

қылуы туралы ойда ескірмейтін, өшпейтін мән мен мағына бар. Жүсіп Баласағұн өзінен кейінгі ел-жұртқа құт-береке беретін, өлмейтін, өшпейтін байлық қалдырды. Бұл байлықтың қоғамдық сананың жаңғыруы, елдің интеллектуалдық қуатының артуы үшін зор маңызы бар. Аталған құндылықтарды мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлері мен салалары бойынша іс жүзінде пайдаланудың тиісті тетіктерін, механизмдерін жасауға деген әлеумет сұранысы күн санап өсуде.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы құтты әр қоғам мүшесінің, әр мемле-

кет қызметшісінің білуі, түсінуі, есте ұстауы және өзінің күнделікті тіршілігінде, қызметінде іс жүзінде пайдалануы – өмірлік маңызы бар жетістік. Дастанда сипатталған құтты білік тұтынушылардың бәріне ұғымды емес. Дастан тілімен жазылған асыл сөздің мәні мен мағынасы мемлекет қызметшілерінің де бәріне бірдей түсінікті болмауы мүмкін.

Дастан өзегіндегі құтты білікті тұтынушыларға белгілі бір әдістемелік негізде жеке сөйлемдер түрінде тармақтап беруге деген әлеуметтік сұраныс пісіп-жетілуде.

Әдебиеттер

- Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Университет пен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1971.
- Баласағұн Ж. Құтты білік / Ауд. А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986.
- Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев // Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-том. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007.
- Бартольд В.В. Богра-хан, упомянутый в Кутадгу билик // Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – С. 419-424.
- Егеубаев Асқар. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998.
- Иванов С.Н. О «Благодатном знании» Юсуфа Баласагунского // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание / Издание подготовил С.Н. Иванов. Ответственный редактор академик А.Н. Кононов. – М.: Наука, 1983. – С. 518-538.
- Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- Кляшторный С.Г. Эпоха «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. – 1970. – № 4. – С. 82-86.
- Кононов А.Н. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. – 1970. – №4. – С. 3-12.
- Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание / Издание подготовил С.Н. Иванов. – М.: Наука, 1983. – С. 495-517.
- Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы: ИД «Аркаим», 2001.
- Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы: Санат, 2006.
- Тенишев Э.Р. «Кудатгу Билиг» и «Алтын ярук» // Советская тюркология. – 1970. – №4. – С. 24-31.
- Серғалиев М. Шағын жанр, үлкен талап // Уақыт және қаламгер. – 8 кітап. – Алматы: Жазушы, 1984. – 41 б.
- Сыздықова Р. Оралханның шығармалары Алтай өлкесінің гимні іспеттес // «Аңыз адам» журналы. – №15. – 2013. – 40 б.
- Мұртаза Ш. Бойында баяғы би-шешендерден қалған арқалы болмыс бар еді // «Аңыз адам» журналы. – №15. – 2013. – 16 б.
- Серғалиев М. Сөз сарасы: сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 195 б.
- Ахметжан Т. Жазушылық дегеніміз – шындыққа жүгіну // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 20 мамыр. – 21 б.
- Балтабаева Г. Оралхан Бөкей шығармаларындағы әлеуметтік және көркемдік шындық мәселесі // «Академик З. Ахметовтің ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері» атты республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 92 б.
- Өшімханұлы Д. «Мен – журналистпін, одан кейін ғана жазушымын», – дейтін // Аңыз адам. – №15. – 2013. – 28 б.

References

- Agapova (2018) Agapova Elena, Firsova Ekaterina, Finko Margarita. Information culture: linguocultural, socio-cognitive and pragmatic aspects. Language, Individual & Society ISSN 1314-7250. Bulgaria (EU). Volume 11, 2017, 46-51 p.
- Ashimkhanuly D. (2013) «Menzhurnalistspin, odankeyinganazhazushymyn», – deitin [«I am a journalist and then a writer», used-tosay] The Legendary Man» Journal. No. 15. (In Kazakh)
- Baltabayeva G. (2003) Oralhan Bokei shygarmalaryndagyaleumettikzhanekorkemdikshyndykmaselisi [Problems of Social and Artistic Reality in OralkhanBokey's Works] Proceedings of the Republican Scientific Theoretical Conference «Academician Z. Akhmetov's Scientific Heritage and Problems of Literature». Almaty: ThreeKiya. P. 92. (In Kazakh)
- Béřešová (2018) Béřešová Jana. Words in combinations and their use in contemporary literature Language, Individual & Society ISSN 1314-7250. Bulgaria (EU). Volume 11, 2017, 15-22 p.
- Bokei O. (2013) Shygarmalary. Oshterakter, publitsistikalyk makalalar [Works. Essays, Publicist Articles]. Volume 7. Almaty: Country Chronicles. P. 384. (In Kazakh)

- Brockelmann (1954) Brockelmann C. Osttiirkische Grammatik der islamischen Litteraturspachen Mittelasiens. Leiden, 1954.
- Chang Yi-Fang (2017) Chang Yi-Fang. Social Dynamics, Social Hydrodynamics and Description of Social Progress and Various Crises. International Journal of Modern Social Sciences. ISSN: 2169-9917. Florida, USA. Vol. 6 № 1, 2017. PP. 22-33.
- Jonathan (2011) Jonathan Culler. Literaru Theory: A Very Short Introduction. Oxford, 2011.
- Kafesoğlu (1980) Kafesoğlu İ. Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki yeri. İstanbul, 1980.
- Kurmangali K. (2013). Zhasyn gumyr zhazushy [Life-long Writer] Bokei O. Almaty: Country Chronicles. T 1. P.7. (In Kazakh)
- Lyan (2018) Lyan Veronika Vyacheslavovna. Cognitive aspects of translation. Language, Individual & Society ISSN 1314-7250. Bulgaria (EU). Volume 12, 2018. 99-107 p.
- Murtaza Sh. (2013) Boiynda baiagy bi-sheshenderden kalgan arkaly bolmys bar edi [The Features of Former Byi and Orators were in His Essence] «The Legendary Man» Journal. No. 15. P. 16. (In Kazakh)
- Sergaliev M. (1984) Shagyn zhanr, ulken talap [Small Genre, Big Demand] Time and Person of Letters. Book 8. Almaty: Writer. P.41. (In Kazakh)
- Sergaliev M. (1989) Soz sarasy: syn makalalar [King of Words: Critical Articles]. Almaty: Writer. P. 384. (In Kazakh)